

Modell, museum, minnesrelä:

En essä om förflutenhetens funktioner

Den här essän börjar i det lilla. I en resa August Strindberg (1849-1912) gjorde genom den franska landsbygden år 1886. Men den leder snabbt till det riktigt stora, till frågan vad vi gör när det levande närvarande blir historia och minne. Hur skall vi handskas med alla våra minnen, vad skall vi göra med dem? Minnen, det är viktigt att komma ihåg, är flyktiga ting. De lever blott i oss som bär omkring på dem och de upplöses med oss. Om de inte, som stundtals, blir kulturarv, alltså minnen som institutionaliseras, kanoniseras, härbärgeras och därmed görs en gnutta mindre flyktiga. Men hur som helst behöver minnet ombudsmän, amatörer och professionella, enskilda och institutioner som för dess talan och kämpar för att åtminstone några minnen aktivt vårdas, tas om hand, ges stöd och förs vidare till framtida generationer. Utan oss, inga minnen. I den här essän ger jag *några* perspektiv på vad kulturarvet sätter på spel och vilka funktioner det förflutna kan ges.

Måndagen den 30 augusti år 1886 steg Strindberg på tåget i Luzern och skulle sedan under de följande tjugo dagarna resa runt hela Frankrike. Hans övernattningsplatser bildar en veritabel *Tour de France*. Start i öster genom Alsace och vidare västerut genom Lorraine till Picardie i nordväst; sedan söderut längs Atlantkusten via Normandie, Bretagne och Aquitaine, därefter längs Pyrenéerna till Medelhavskusten och Languedoc; och till slut åter hem till Schweiz igen mot nordöst via Auvergne och Bourgogne. Jag räknar till att han stannar till vid 87 franska byar och städer. Varför gör han allt detta?

Jo, han har börjat tröttna på att skriva skönlitteratur och känner en växande lust att bli etnolog och vetenskapsman. Han vill kartlägga och skildra ett liv som är hotat av moderniteten, av de växande städerna och industrierna: Bondens. Planerna är från början storstilade. Han skall beskriva böndernas liv i hela Europa och ägna år åt projektet. Till vännen och den tilltänkte illustratören Carl Larsson yppar han först planerna redan år 1884 i ett brev:

Jag vill skriva om hur/bonden/ lever och vad han tänker, hur han har det och hur han och hans landskap, hans åkrar och ängar se ut; Jag vill höra vad han menar om kulturen

och framtiden! Kan jag därjämte göra några iakttagelser om folkstammarnas utbredning och sådant etnografiskt, så gömmer jag det till framdeles.

Strindberg tyckte att samtiden blivit helt besatt av framtiden och av livet i städerna, av vad storstadsborna gör och tänker och tycker, hur fabrikerna och tekniken fungerar och vad arbetarna och fabriköerna planerar och hittar på. Själv vänder han sig till det som tycks gå förlorat och försvinna: bönderna, landsbygden, hantverket, byarna och det stillsamt pastorala livet. Han ritar av hus och landskap, han intervjuar bönder och bondmoror, han kartlägger dryck- och matvanor, odlingsmetoder och ägarformer... Han verkligen brinner för uppgiften att dokumentera dessa uråldriga livsstilar och till sin förläggare Karl Otto Bonnier skriver han kompromisslöst att nu finns blott en viktig uppgift, att ”göra förstudier till mitt blivande livsarbete när jag lämnat skönlitteraturen för alltid: nämligen Studier över Europas bondestånd.”

Strindberg skriver ibland som om han vore ute i sista sekunden. Som om han bleve den siste att möta bönderna innan de förvandlats till fornminnen. *Bland franska bönder* har därför en särskild nerv och spänning. Sätter Strindberg på pränt en livsform som i samma ögonblick förvandlas till minne, inte levande närvaro? Livet blir – i reportaget – ord i en sorts omvänd skapelseprocess.

Den pågående och snabba industrialiseringen och urbaniseringen var förstas huvudskälet bakom Strindbergs resa. Etnologen i honom vaknade, men också hans engagemang för jordbruket och mot industrin. Han började kalla sig agrarsocialist, som en grön protest mot alla dem han kallade industrisocialister. Det var inte populärt hos hans radikala kamrater, som just i allmänhet trodde på städerna, fabrikerna och industriarbetarna och såg bönderna som tröga och konservativa. Arbetarledaren Hjalmar Branting (1860-1925) tyckte att Strindberg ödslade sin kraft på att samla irrelevanta fornminnen. Småjordbrukets död var för honom inget att sörja, inget arv att vårda. Tvärtom. Strindbergs passion för landsbygden kallade han reaktionär och en sentimental idyllisering av ett lyckligt passerat och eländigt stadium i mänsklighetens liv. I sin recension av *Bland franska bönder* skrev Branting nedlåtande att Strindberg inte förstod ”att den industriella storproduktionen/utgör/ den materiella grunden för en högre

samhällsordning” (*Social-Demokraten* 1889).

Nu är *Bland franska bönder* heller inte bara en dokumentation och en etnografisk kartläggning av ett hotat kulturarv. Den är en stridsskrift mot industrin. Och de bönder med hackor som Branting såg som fornminnen, ser Strindberg som modell, som ett mönster för en långsiktigt hållbar framtid. Fortfarande decenniet runt sekelskiftet 1900 stod nämligen en inflammerad politisk strid om huruvida Bonden var fornminne eller framtid. Så här:

Slutackordet i första utgåvan av *Bland franska bönder* har detta trosvissa credo: ”Alltså framtiden åt bonden! är den önskan och den förhoppning som uttalats av alla samhällsförbättrare”. Strindberg menade nämligen att industrisamhället förvisso för de breda massorna såg ut som den vinnande hästen. Men de mer insiktsfulla förstod däremot att fabrikssystemet vilade på lösan sand och att det inte var en långsiktig lösning. Industrin skulle gå under, kanske inom ett par generationer. Jordbruket har alltid, argumenterar Strindberg, levt på räntorna på naturens kapital, på det ständigt förnyelsebara, återkommande. Industrisamhället går däremot direkt på kapitalet, på de ändliga naturresurserna och berikar sig kortsiktigt på de framtida generationernas bekostnad. Det är inte hållbart, kapitalet kommer att ta slut.

I framtiden måste vi därför, konkluderar Strindberg, leva på ”naturens gratis krafter”, inte på kol och järn, utan på vind-, vatten- och solenergi. Då skall vi också tillbaka till jorden och jordbruket, till ett liv närmare naturen och vad han uppfattade som hållbara livsformer. Ja, han tänkte sig att vi småningom skulle drabbas av en *nemesis naturalis*, en naturens hämnd på vår modernitetshybris. Kanske var det just den hämnden han såg effekterna av på den franska landsbygden. Där hade man redan tagit det naturliga steget tillbaka från framtiden: ”Alltså en cirkelgång: från hackan till plogen och ångplogen tillbaka till hackan såsom billigare än hästen, oxen och ångmaskinen” (s. 153). Så framstod paradoxalt framtiden som en tid då vi återvände till ursprunget. Hackan var framtidssymbolen och ångmaskinen snart förvandlad till fornminne.

Hackan blev så i *Bland franska bönder* Strindbergs sinnebild för ett grönt samhälle, ungefär likt senare spinnrocken blev Gandhis (1869-1948) symbol för självständighet och självförsörjning i Indien.

I denna argumentation för en grön samhällsmodell förvandlades Brantings fornminne, hackan, således bokstavligen till Strindbergs framtidsmodell. Och Brantings framtidsmodell, ångmaskinen, blev lika följdriktigt i Strindbergs värld ett fornminne.

Strindberg trodde länge att han skulle få rätt mot Branting, och att de båda skulle få vara med om industrins tillbakagång till förmån för gröna och landsbygdsnära livsformer. Men så blev det inte alls. När Strindberg föddes hade mer än 80 procent av befolkningen i Sverige sin utkomst av jordbruket medan mindre än hälften hade det när han dog. Det var industrin som var den expanderande sektorn, som sysselsatte ungefär 10 % av befolkningen år 1849 men mer än 30 % år 1912. Under samma tid växte städerna med i genomsnitt 11 % per år och redan i mitten av 1890-talet kom industrins andel av BNP att överstiga jordbrukets. År 1912 tvekade ytterligt få om att industrisamhället var framtiden – och att jordbrukssamhället tillhörde det förflutna. Bondelandet var något samtiden kunde berätta historier om. Ungdomarna fick höra hur märkligt annorlunda livet tedde sig för generationer av släktingar före deras urbana tid. Hackor fanns för dem bara på Skansen, ångmaskinerna bolmade segervisst stenkolsrök över modernitetens städer.

Strindberg själv blev i takt med denna samhällsutveckling tämligen stukad och allt mindre offensiv i jordbruksförsvaret. Mot slutet av sitt liv rensade han bort en hel del av sina hätska industriutfall när nytryck av hans 80-talspamfletter blev aktuella. Han friserade om man så vill bilden av sig själv och putsade på eget kulturarv. Han och Branting försonades också de sista åren. Priset, skulle någon säga, var för Strindberg att uppge sin tro på Bonden. I alla fall på Bonden och Hackan som modell. Några symboliska hackor skymtar heller inte runt den åldrande Strindberg, blott svingande stridsklubbor som viner över dåtidens etablissemang. Strindberg hade nu ställt sig rygg mot rygg med Branting i kampen för industriarbetaren. Vinsten, skulle någon säga, var att Strindberg åter blev ett radikalernas föredöme. Branting kunde utan alltför mycket hycklande hålla griftetalet över Sveriges förnämste och mest progressive författare. På norra kyrkogården antydde han inte med ett ord att han bara ett par år tidigare betraktat Strindberg som oåterkalleligt förlorad för varje progressiv rörelse och sett honom som en reaktionär jordbruksromantiker med en hacka, inte en stridsklubba i näven.

Så aktualiseras – för att sammanfatta det hittillsvarande – frågan hur vi skall handskas med Minnet och förflutenheten på två skilda sätt i Strindbergs franska resa. Först blev minnet Modell. Det ordet kommer från latinet *modulus* vilket betyder måttstock, men som i modern bemärkelse också är något som representerar ett större fenomen. Strindbergs hacka har båda innebörderna. Hackan representerar en hel samhällsmodell, ett grönt alternativ, och är samtidigt en måttstock, det föredöme och den norm efter vilket Strindberg bedömer vad som är gott och ont. Hackan, som de flesta redan på 1880-talet såg som fornminne, blir således hos Strindberg framtidssymbol, likt spinnrocken för Gandhi.

Men hackan förlorade mot slutet av Strindbergs liv också för honom sin framtidsriktade mening och betydelse (och spinnrocken försvann från Indiens flagga). Då blev hackan istället ett föremål att sätta på Museum. Det ordet kommer av grekiskans *Mouseion*, som var en helgedom dit blott vetenskapens och kulturens elit hade tillträde. Därifrån kommer vårt moderna ord museum, som betecknar en institution som härbärgerar systematiskt samlade föremål från (vanligtvis) förflutenhetens tid – alltså (vanligtvis) saker som inte längre har omedelbara ekonomiska, sociala eller politiska konsekvenser. Där hamnade Strindbergs hacka. Den blev i stället för framtidssymbol ett kulturarv, som fick sin plats på museet, bland muserna och bland alla de andra saker som saknade samtida konsekvenser. Hackan blev – historia.

Med detta kan det vara dags att en smula höja abstraktionsnivån i den här essän. Alltså öka allmängiltigheten. Så här:

Moderniseringsprocessen handlar om att successivt förändra (vanligtvis i betydelsen öka) vårt handlingsutrymme genom teknisk och ekonomisk utveckling, vetenskaplig kunskapsproduktion och begreppsförändringar – och genom en strävan att bryta upp från ett liv styrt av affekter, rutiner, traditioner och fördomar.

Modernisering innebär att våra möjligheter att göra och förstå saker oavbrutet exploderar. I den meningen lever vi i en permanent revolution. Men vad menas?

Den första sidan av detta mynt är påtagligt närvarande när vi talar om moderniseringsprocessen. Den lägger till. Moderniseringen innebär att vi kan göra mycket fler saker än vad människor kunde förr. Teknik och

vetenskap ökar människans handlingsutrymme, med hjälp av tekniken kan vi göra sådant som annars inte vore möjligt. Nu kan vi prata med varandra utan att vara på samma plats, vi vet hur månen ser ut på baksidan utan att ha varit där, vi kan värma våra hus genom kontrollerade atomsprängningar, vi kan äta mat från Söderhavet och vi kan hitta vår kärlek på datanätet. Med moderniseringen läggs enormt många nya saker och ting till vår värld. Den fullständigt exploderar av nyheter.

Men den andra sidan av detta moderniseringens mynt är förstås ännu mer påträngande i en essä om minne och förflutenhet. Ty det moderna förpassar för det andra hela tiden saker till skräp- eller komposthögar. Förvandlar teknik, yrken, moden, värderingar, hackor... från något som varit högst modernt till att i bästa fall bli ett kulturarv värt att bevara och sätta på museum. I andra fall innebär förstås moderniseringen att det gamla glöms bort, och således blir en del av den historia framtiden får på sin lott att "återfinna". Sedd så här är moderniseringen något som handlar om utstötning. Moderniteten ser till att saker som förr hade högst påtagliga sociala och kulturella konsekvenser inte längre har det. 1800-talets modernitetssymbol, ångmaskinen, är idag museiföremål och leksak tillsammans med hackorna; futurismens oreserverade framtidsbejakelse och berusande tro på maskiner och våld är ett språk som 1900-talets katastrofer gjort det omöjligt att upprepa, Berlinmuren har förvandlats från terrormur till graffitiplank etcetera etcetera.

Uttryckt på ett annat sätt: Å ena sidan innebär moderniseringen att nya saker och tankar får sociala och kulturella konsekvenser; å andra sidan att gamla saker och tankar frigörs från sina tidigare sociala och kulturella betydelser. Det är därför vi inte längre har några arga kritiker av ångplogar, utan dagens teknikkritiker ägnar tankemödan och känslöglöden åt till exempel kärnkraftverk, bensindrivna bilar eller genmanipulerade grödor. Jag tror att många i teorin och än fler i praktiken av denna självklarhet dragit den enligt mig felaktiga slutsatsen att tankemöda inte skall ägnas historia, den skall bara ägnas sam- och framtiden.

Men ser man på modernisering på detta sätt ser man också tydligt – paradoxalt nog måhända – att moderniseringsprocessen mer än något annat ökar mängden kulturarv och mer än annat aktualiserar frågan om hur vi skall handskas med denna vår allt mer accelererande minnesbank.

Själv tror jag att minnet och kulturarvet – det förflutna – har fler dimensioner och användningsområden än de flesta uppfattar. Minnet kan som vi sett fungera som Modell och som Museum. Låt mig sluta denna essä med att tänka på det förflutna också som ett Minnesrelä. Det kan vara en poäng med att tänka på historiemedvetandet som något jämförbart med en av våra mest betydelsefulla, mest mångsidigt användbara tekniska uppfinningar. Ett relä är ju en apparat, där man genom att slå på eller slå av en spänning kan öppna eller sluta helt andra elektriska kretsar, alltså en apparat där konsekvenserna av att vara på- eller avslagen kan vara mycket stora. Den metaforiska poängen blir förstås inte mindre av att den mest kända konsekvensen av att slå på ett relä är att ljuset tänds; vet man inte hur man gör får man vandra i mörker.

I en sådan metafor är den framtidsberusade modernisten en människa som slagit av sitt Minnesrelä, en som radikalt minskat impulserna från minnesströmmen.

Att Strindberg djupt oroade sig för stenkolsbolmande skorstenar har förstås att göra med hans erfarenheter av de nya industristädernas smutsiga nedfall, med att han följt den dåtida debatten om stenkolsresursernas sinande, med hans lust att provocera och förtjusning i pastorala ideal. Alltså med ganska tidsbundna ting. Men mer omedelbart relevant och berörande blir denna historia först då vi förstår att han brottas med en tidlösare fråga, med ett slitstarkt dilemma: Hur skall människan hantera att hon är beroende av naturresurser vars livslängd hon inte kan vara säker om? Hur leva i och hantera en situation vars utgång är mig okänd? Det vill säga historien innehåller alltid en dimension som inte är historia, utan fortfarande är pågående. Impulserna, perspektiven, distansen, kreativiteten från de levande historieströmmarna når mig bara när mitt Minnesrelä är väl underhållet och påkopplat.

Det är när vi uppfattar denna dimension i konst, kultur och historia som vi djupare förstår att det förflutna också handlar – om mig och dig. Att härbärgera insamlade historiska föremål handlar i det perspektivet inte enbart om att vårda det förflutna, det handlar minst lika mycket om att vårda det närvarande och framtida. Våra döda hade att hantera samma dilemman som vi, och man måste ha inlevelseförmåga och fantasi nog att känna igen dem. Minnesvård handlar om att göra *oss nu levande* förmögna att se det tidlösa i det tidsbundna, det levande i det förflutna. Därav metaforen med ett Minnesrelä. Säkert låter de flesta det vara

avslaget, eller känner inte till hur man aktiverar det för att göra strömmen från det förflutna produktiv. Ett relä, skriver *Nationalencyklopedin* också auktoritativt ”är en mycket robust komponent med lång livslängd och tämligen god tillförlitlighet, men kräver i allmänhet underhåll”.

Branting förstod aldrig att uppfatta Strindberg på den här nivån. Han var alldeles för – men begripligt – upptagen med nuet och alla dess uppfordrande, pockande problem som måste lösas. Strindberg höll, djupare sett, inte bara på med de pockande problemen som kunde lösas, alltså elimineras. Han bearbetade i *Bland franska bönder* framför allt ett slitstarkt dilemma, alltså en fråga som inte kunde lösas utan bara kunde hanteras bättre eller sämre. Nämligen dilemman om hur människan skall förhålla sig till naturen, till landskapen och till den accelererande moderniseringen. Sett så behöver hackan inte nödvändigtvis fungera vare sig som Modell eller Museum.

Den kan också hjälpa mig att använda mitt Minnesrelä. När jag slår på det öppnas dörren till historien och jag inser att jag befinner mig i samma belägenhet som Strindberg. Också jag har att hantera och finna en balans mellan människa och natur. Hans erfarenheter och tro på hackan som framtidsmodell har förstås likheter med mina kring soldrivna batterier, bränsleceller och vätgasbränsle. Vi brottas med samma dilemma. Men med mitt relä påslaget har jag den otvivelaktiga förmånen att kunna spegla mitt dilemma om vad som utgör det långsiktigt hållbara i den nu dödes försök att göra detsamma. Jag borde då rimligtvis lyckas hantera dilemman lite bättre än han gjorde.

Referenser

Den som vill veta mer om Strindberg och hans civilisationskritik hänvisar jag till min avhandling *Maskin och idyll: Teknik och pastorala ideal hos Strindberg och Heidenstam* (1985). I *Den tidlöse modernisten* (2004) är just poängen att skriva historia som om den bestod av slitstarka dilemman. *Pojken på vinden* (2010) är en essäbok som handlar om Moderniteten och vilken roll historien spelar i framtidsprojektet. Välkommen till min hemsida www.kylhammar.eu

Resumé att översättas till engelska

Den här essän handlar om relationerna mellan modernisering och kulturarv. Den tar sin utgångspunkt i författaren August Strindbergs (1849-1912) reportageresa från den franska landsbygden, *Bland franska bönder* (1889). Civilisationskritikern Strindberg försvarar här jordbrukssamhället gentemot det naturresursslukande industrisamhället. Endast jordbruket, som lever av naturens räntor, är enligt författaren långsiktigt hållbart.

I essän visar Kylhammar hur boken väcker en strid om kulturarvet. En symbol i striden var ett traditionsrikt jordbruksredskap, Hackan. För Strindberg blev den en symbolisk Modell, som pekade framåt som en sinnebild för ett grönt alternativ. För hans antagonist Hjalmar Branting, industrisocialisten, var tvärtom Hackan enbart något för Museet, den var ett dött föremål utan framtidspotential. Men Hackan kan ges ytterligare en dimension. I tillägg till modell eller museiföremål kan Hackan också ses som en påminnelse om att Strindbergs resa hade en mer tidlös dimension. Han försökte hantera ett dilemma som är fortsatt aktuellt: Hur finna en balans mellan människa och natur, hur skall vi hantera att vi är beroende av naturresurser vars livslängd vi inte kan vara säkra om? Hur leva i en situation vars utgång är okänd?

Så kan det förflutna fungera som ett Relä som öppnar för insikten om att det förflutna är ständigt närvarande.

Författarpresentation

Martin Kylhammar är idé-och litteraturhistoriker, professor på Tema Kultur och samhälle vid Linköpings universitet och är ledamot av Vetenskapsakademien. Han har skrivit ett tjugotal böcker och hans två senaste essäsamlingar är *Livet – en stor sak* (2007) och *Pojken på vinden: Filosofiska essäer* (2010).